

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Розглянуто еволюцію поняття прав людини з точки зору розвитку ідеї прав людини як вимог до уряду та захисту від уряду. Проаналізовано теоретичні дискусії щодо прав людини, починаючи від Стародавньої Греції та Риму, законодавче закріплення цих дискусій в національних і міжнародно-правових актах щодо прав людини, існуючі інтерпретації поняття прав людини вітчизняними і зарубіжними науковцями. Розглянуто проблему класифікації родового поняття «права людини» на видові поняття за характером потреб людини та вимог, які вона висуває перед своїм урядом.

Еволюція поняття прав людини від природних прав до позитивних правових цінностей, які є однією з найвищих культурних цінностей в цілому, розглядалась багатьма науковцями впродовж століть. Процес теоретичного осмислення прав людини триває й досі, і останніми десятиліттями дедалі частіше лунає думка про те, що права людини — це моральні вимоги до уряду, а не просто права, якими люди наділені від народження, не лише певні можливості, необхідні людині для її існування та розвитку. Як зазначає Е. Л. Рубін, поняття прав людини та захист особистості від уряду, який нині розглядається як ядро поняття прав людини, впродовж історії розвивались окремо, і зараз доцільніше говорити про права в термінах моральних вимог до урядів, їх зобов'язань та обмежень на них, аніж у термінах прав як можливостей, які мають люди [32, 78].

Мета даної статті — простежити, як упродовж розвитку поняття прав людини відбувалося становлення ідеї прав людини як вимог до уряду, проаналізувати проблему класифікації прав людини в цьому контексті.

В українській юридичній науці права найчастіше визначаються як «певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей» [11, 16; 6], «можливості вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, закріплені в законах, інших правових актах держави і міжнародних документах, обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства» [7, 6—7], тобто права людини визначають

через її можливості. Зарубіжні вчені інтерпретують це поняття ширше.

Перше тлумачення слова «право» було здійснене В. Н. Хохфельдом (1879—1918). Він стверджував, що слово *right* («право») використовується як родове поняття і означає будь-який вид юридичної переваги, а саме: *claim* («вимога», «претензія»), *privilege* («привілей»), *power* («здатність», «можливість») чи *immunity* (пільга) [25]. У найвужчому сенсі, згідно з Хохфельдом, термін *right* співвідноситься з терміном *duty* («обов'язок») і найближчим синонімом його є *claim* [25]. Відповідно, й поняття «право», яке передається терміном *right*, співвідноситься з поняттям «обов'язок».

У подальшому було багато підходів до інтерпретації поняття «право» [37; 21; 18; 11, 15—18], котрі засвідчили складність даної проблеми, а очевидно, і неможливість однозначного тлумачення природи прав, оскільки вони можуть використовуватись у найрізноманітніших контекстах і аналізуватись із різних точок зору. Дж. Донеллі називає це плюралізмом у концептуальних підходах до проблеми загальнотеоретичного розуміння прав людини [3]. Тлумачення аналізованого поняття в *Black's Law Dictionary* підтверджує визнання множинності значень досліджуваного поняття. Про термін «*right*» тут пишеться, що він «...в абстрактному сенсі означає справедливість, етичність або узгодження з нормами закону чи моральними принципами. В цьому значенні він відповідає одному із значень латинського терміна "jus" і означає право абстрактно, як основу всіх прав чи комплекс моральних принципів, що надають характеру справедливості всьому позитивному праву... В конкретному сенсі — можливість, привілей, здатність чи вимога однієї особи до іншої. Як правило, права визначаються як "можливості

вільно діяти". Основні права належать людям від природи, як особистостям, й існують до їх визнання позитивним правом. ...В юридичному сенсі, "право" справедливо визначають як "здатність однієї людини контролювати з дозволу і за допомогою держави дії інших" [15].

Разом із тим, як вважає П. М. Рабінович, вимоги, претензії людини — це явища правової свідомості, а не самих «онтологічних» прав, а тому нелогічно вважати правами людини і її можливості (це дещо об'єктивне), і вимоги, претензії. Далі, на думку вченого, можуть існувати й неусвідомлені (наприклад, малою дитиною) права-можливості без будь-яких вимог. І, по-третє, можуть бути вимоги фантастичні, наприклад, відвідати іншу планету, які правом, очевидно, не є. Однак, як бачимо, термін «право» у тому значенні, яке він має в словосполученні «права людини», передає поняття, що виходить за межі лише певних можливостей людини, необхідних для її існування й розвитку у конкретно-історичних умовах. Залежно від контексту цей термін може означати також вимогу, претензію, привілей тощо [1].

Попередниками слова «права» (*rights*) були слова «вольності» (*liberties*) та «привілеї» (*franchises*). Деякі філософи навіть ототожнювали ці поняття. Однак, на думку Дж. Холта, *rights* є, імовірно, ширшим поняттям, ніж *liberties*, оскільки «правами» можна користуватися за звичаєм, тоді як «вольності» більше схожі на привілеї, що надаються [26, 205].

Томас Гоббс вказував на часте змішування латинських термінів *ius* та *lex* (англійські відповідники — *right* та *law*, українські — «право» та «закон»), хоча їх слід розрізняти, оскільки *right* полягає в свободі щось робити чи утримуватися від чогось, а *law* обмежує і зобов'язує; отож *law* та *right* («закон» та «право») розрізняються так само, як *obligation* та *liberty* («обов'язок» та «свобода») [35].

Вживання поняття прав людини спостерігається, починаючи зі Стародавньої Греції та Риму. Латинський термін *jus* в аналізованому значенні зустрічаємо в працях римського філософа Цицерона, як, наприклад, *ixores eodem iure sunt quo viri* — «мати ті самі права» тощо [34]. За Цицероном, право та справедливість логічно пов'язані між собою; тільки те, що відповідає закону природи, є справжнім (істинним) правом [34]. П. М. Рабінович зазначає, що деякі права людини зафіксовані вже в обох частинах Біблії [11, 14]. В кінці XII — на початку XIII століть в англійських хартіях використовувався латинський термін

iura coronae, що передавав поняття *rights of the Crown* («права корони»), яке через ідею *rights of the kingdom* («права королівства») набуло значення «права вільних людей королівства». Зокрема, у «Великій хартії вольностей» права надаються не королівству, а вільним людям королівства [26, 210].

Природне право в греко-римській та середньовічній періоди включало в основному обов'язки, а не права людини і виключало центральну ідею прав людини — ідею свободи й рівності. Перехід від природного права як обов'язків до природного права як прав відбувся в період від XIII ст. аж до Вестфальського миру 1648 р. Велика хартія вольностей (1215р.), вчення Хоми Аквінського (1224/25—1274 pp.) й Гуго Іронія (1583-1645 pp.) є віхами такого переходу.

Розуміння прав як вимог, які можуть бути висунуті кожною людиною до уряду, бере свій початок з доктрини природних прав, що з'явилась внаслідок взаємодії двох концептуальних структур середньовіччя — християнства й феодалізму. Зауважимо, що хоча систематизатор римського права Гай (*Gaius*) у своїй праці «Інституції» ототожнив природне право та право народів на тій основі, що обидва містять універсальні принципи права, які відображають вимоги розуму й об'єктивної справедливості, про вимоги, які можуть пред'являти люди, не йшлося. Перша теорія природних прав складалась починаючи з права на власність та права на матеріальні об'єкти (францисканці, Вільям Оккам). Так, саме Оккаму (1285-1349 pp.) належать тези проте, що уряд створюється в результаті договору між людьми, які є вільними від природи, та що цю природну свободу можна обстоювати від тиранічного уряду. Люди народжуються вільними і не підвладними нікому за людським правом [14], а отже, індивіди мають право чинити опір несправедливій владі, тобто владі, яка здійснюється в порушення природного права. Річард Так вважає засновником теорії природних прав Джіна де Герсона, канцлера Паризького університету в кінці XIV — на початку XVст., який стверджував, що люди мають право робити, що бажають, і, таким чином, мають природне право на свободу [36, 25-29].

Дебати представників теорії суспільного договору XVII ст. також включали поняття природних прав. Згідно з Гуго Гроцієм, утворюючи суспільство, люди можуть відмовитися від усіх своїх природних прав, включаючи право на свободу чинити опір несправедливому монарху. Його висновки базувалися на

концепті суверенітету, на ідеї, згідно з якою індивіди можуть продати себе в рабство, і на тому, що громадський порядок у суспільстві буде знищено, якщо люди самі вирішуватимуть, коли їм чинити опір (повставати) [20]. Таку саму думку підтримував і англійський науковець Джон Селден, який вважав, що необмежена природна свобода, яку мали люди від народження, включала здатність відмовитись від цієї свободи і створити абсолютистський уряд, наділений повноваженнями вирішувати питання життя чи смерті своїх підданих (with the power of life and death over its subjects) [36, 82–100]. Томас Гоббс, у цілому погоджуючись із Селденом, вважав, що кілька природних прав збереглися і після укладення суспільного договору, зокрема, людина не віддала державі свого права на самозбереження — чинити опір тим, хто застосовує до неї силу, хотів забрати у неї життя [24, 188–199, 264–268]. Це право, за Гоббсом, зберігається в громадянському суспільстві попри всеосяжну природу суспільного договору та всемогутню владу Левіафана. Щодо прав власності, то вони є чистим продуктом позитивного права і цілком контролюються сувереном [24, 35].

Ідея про те, що право власності є невід'ємним, найяскравіше виражена Джоном Локком, який багато зробив для розвитку доктрини природних прав, що включала право здобувати і утримувати приватну власність. Зокрема, у «Другому трактаті про державне правління» термін «право» він часто використовує у таких словосполученнях, як *a Right of Property* («право власності»), *a Right to punish the Offender* («право покарати злочинця») тощо [30]. Дж. Локк стверджував, що певні права, очевидно, належать індивідам як *human beings*, оскільки ці права існували в «природному стані» перед тим, як людство перейшло до політично організованого, суспільного стану; основними серед цих прав є право на життя, свободу (свободу від свавільних законів) та власність; утворивши внаслідок суспільного договору політично організоване суспільство (*civil society*), людство віддало державі тільки право впроваджувати ці природні права, а не самі права [38, 259]. Таким чином, Локк трансформує природні права із засобу, необхідного для підтвердження теорії суспільного договору, на низку специфічних вимог, які люди можуть висувати перед урядом відповідно до їхнього природного права, статусу в політично організованому суспільстві та умов соціального контракту. Адже, за Локком, свобода людей, які мають над собою уряд, полягає в тому, щоб жити за постійними

правилами, загальними для всіх у цьому суспільстві й установленими законодавчою владою, в ньому створеною; це — свобода чинити за власною волею у всіх діяннях, коли це не заборонено правилами, і не підкорятися непотійній, непевній, невідомій, деспотичній волі іншої людини, тоді як свобода природи не має бути обмежена нічим, окрім закону природи [8]. В той же час Локк як продукт своєї епохи приймав інститут рабства, не заперечував проти надання політичних прав тільки тим, хто мав власність, і не заперечував, що права жінок і чоловіків не є рівними [29].

Зауважимо, що задовго до Г. Гроція, Дж. Локка, Т. Гоббса український філософ, публіцист, історик Станіслав Оріховський Роксолан обґрунтував теорію суспільного договору щодо походження держави і розробив теорію природного права [9].

Жан-Жак Руссо, продовжуючи дискусію щодо обсягу свободи, якою люди жертвують, укладаючи суспільний договір, доводив, що, коли суспільний договір дійсно є результатом спільної волі народу і люди створюють уряд, який втілює їхні індивідуальні побажання, вони не втрачають власної свободи. Хоча чоловік (*man*) позбувається природної свободи й необмеженого права на все, що його спокушає і що він може отримати, він здобуває громадянську свободу чи моральну свободу, оскільки дотримання (*obedience*) права, яке він сам вводить, є свободою [31]. Руссо вірив, що люди повинні віддати всі свої природні права державі, але тільки особливій державі, яка насправді представляє їхні інтереси. За Руссо, суспільний договір віддає державі абсолютну владу над її членами, подібно до того, як природа дає людині владу над його кінцівками (*limbs*) [33].

Іммануїл Кант вважав природну свободу єдиним первісним (початковим, справжнім, *original*) правом, яке належить кожній людині через її людську природу [27, 30]. Це природне право походить із розуму і обмежується розумом. А оскільки Кант також вважав основою суспільного договору розум, істинна свобода не віддається цілком або частково, коли люди створюють громадянське суспільство. Радше, люди віддають повністю свою дику, беззаконну свободу, щоб знайти свободу аж ніяк не меншу, залежну від законів [27, 93]. За Кантом, громадянський стан з погляду права засновано на таких апріорних принципах: 1) свобода кожного члена суспільства як людини; 2) рівність його з кожним іншим як підданого; 3) самостійність кожного члена спільноти як громадянина [5].

Г. В. Ф. Гегель поставив під сумнів усю теорію природних прав, підкресливши такий компонент у доктрині Руссо, як спільна воля. На думку Гегеля, свобода — це не щось, чим люди володіють у додержавний період і що можуть обміняти чи зберегти, вступаючи до громадянського суспільства. Це, швидше, піль, яка дедалі чіткіше виявляється в кожний наступний період [22]. Він стверджував, що держава є актуалізацією (дійсністю) конкретної свободи. Але конкретна свобода полягає в тому, що особистість не тільки отримує повний розвиток себе і своїх інтересів, домагається прямого й чіткого визнання своїх прав (як це відбувається у сфері сім'ї та громадянського суспільства), а й піднімається до сфери загальних інтересів, знає загальне й воліє його [23].

Важливими віхами в розвитку ідеї прав людини були Петиція про права (1628 р.), Габеас Корпус Акт (Habeas Corpus Act, 1679 р.), Білль про права (1689 р.) в Англії, Декларація про незалежність (1776 р.), Вірджінська декларація про права (1776 р.) у США, Декларація прав чоловіка та громадянина (1789 р.) у Франції, які підтверджували невід'ємні права людини. В цьому переліку варто згадати і Конституцію Пилипа Орлика (1710 р.), першу демократичну конституцію в світі, що визнавала чимало прав і свобод, однак через історичні обставини, в яких опинилась Україна в цей період, даний документ не набув чинності. Водночас, розуміння прав людини зачищалося досить обмеженим. Навіть Томас Джефферсон не закликав до визнання рівності жінок, чорних та корінних американців [29].

Ідея природних прав, яка базувалась на природному праві, що приписувалося Богові в Середньовіччі й розумові у XVII—XVIII ст., в кінці XVIII та впродовж XIX ст. піддається філософським і політичним атакам як справа, так і зліва. Зокрема, ліберал Джеремі Бейтам, один із засновників утилітаризму, писав, що права є дитиною права; реальне право породжує реальні права, а уявне право, яким є природне право, — породжує уявні права. Природні права — це нонсенс [38, 261].

Права людини стають предметом міжнародно-правового регулювання після утворення Ліги Націй та Міжнародної організації праці, хоча зацікавленість цим питанням на міжнародному рівні можна спостерігати вже на Віденському конгресі 1815р., коли провідні держави світу зобов'язалися скасувати рабство. Це зобов'язання, однак, було оформлене у міжнародно-правову норму лише у 1890 р. підписанням Угоди про заборону торгівлі рабами, хоча сама Конвенція про рабство, яка

поставила поза законом рабство й работоргівлю, була підписана аж у 1926 р. В рамках Ліги Націй було створено Систему меншин, до якої вимушені були приєднатися переможена Німеччина та нові держави Центральної і Східної Європи, однак не приєднатись держави-переможці Першої світової війни, країни Латинської Америки та США.

Проте, як вважає Джек Донеллі, навіть із цими незначними винятками проблема прав людини не була об'єктом міжнародних відносин аж до Другої світової війни [3, 15]. Поняття прав людини значно збагатилось і було детально розроблене з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (надалі — Європейська конвенція), Міжнародних пактів 1966 р., інших міжнародних актів з прав людини. Власне, англійський термін *human rights* було вперше вжито у 1942 р., коли 26 держав-союзниць у Декларації ООН висловили своє тверде переконання в тому, «що повна перемога над ворогами є дуже важливою для захисту життя, свободи, незалежності та релігійної свободи, а також для забезпечення прав людини і справедливості як на власній території, так і на інших територіях» [29, 31]. Цей термін замінив термін «природні права» (*natural rights*) і більш пізній термін «права чоловіка» (*the rights of man*), який не завжди сприймався як такий, що включає права жінок. Зауважимо, що навіть Французька декларація 1789 р. містила терміни «права чоловіка і громадянина» (*droits de l'homme et des citoyens*), а не «права людини».

Сучасна теорія прав людини, на відміну від теорії природних прав, на думку багатьох науковців, передбачає розуміння прав людини як низки специфічних захистів від уряду, якими є свобода слова, релігії, заборона рабства, обмеження на переслідування та покарання злочинців, належна процедура, рівність перед законом, а також невтручання у приватні справи, в тому числі у використання приватної власності. Самий перелік цих захистів від уряду є предметом консенсусу, і деякі науковці розглядають їх як здобутки соціальних рухів, що не мають відношення до прав людини (свобода слова і релігії — як результат істинної християнської доктрини; заборона рабства — як продукт гуманістичної й релігійної думки тощо) [32, 34]. Зв'язок між захистами від уряду, які також іменували «правами чоловіка» (*rights of man*), та природними правами був встановлений, на думку Е. Рубіна, з прийняттям американського Білля про права і французької Декларації прав

чоловіка і громадянина. А перехід від терміна «права чоловіка» до «права людини», що відбував тенденцію до тендерної нейтральності, підтверджує рівність прав чоловіка та жінки [32, 49–51]. Зустрічається також вживання терміна «права людини» для своєрідного визначення того, як держава ставиться до своїх громадян [3, 11]. Однак, хоча ХХ ст. і створило потужний імпульс у розвитку ідеї прав людини, як вважає Г. Бургерс, цей розвиток ще не досяг кульмінації [16]. Події останнього десятиріччя підтверджують, що переосмислення ідеї прав людини все ще триває. На зміну філософським роздумам про права, якими наділені люди від природи як людські істоти, приходить розуміння прав людини як моральних вимог до уряду. Як зазначає Дж. Донеллі, права людини встановлюють моральні стандарти легітимності державної політики і є соціальними й політичними гарантіями, необхідними для захисту індивідів від поширених загроз людській гідності з боку сучасної держави й ринкових відносин [3, 35–38]. Саме в такому розумінні вимог, що їх висувують люди до своїх урядів для забезпечення певних можливостей і потреб свого існування й розвитку, ми використовуємо термін «права людини» в даній роботі.

Родове поняття «права людини» поділяється на видові поняття за різними критеріями, і різні терміни використовуються для специфікації цього поняття. Зокрема, зустрічаємо терміни «права людини» та «права громадянина». Вперше таке розрізнення знаходимо у французькій Декларації прав чоловіка і громадянина 1789 р., де паралельно зустрічаються терміни «права чоловіка» (свобода, власність, безпека, опір гнобленню тощо) та «права громадянина» (право творити закон; рівний доступ до всіх посад і занять; право вільно висловлюватись, писати, друкувати тощо). Конституція України 1996 р., як і конституції багатьох держав світу, містить розділ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», оскільки не кожна людина має громадянство за внутрішньодержавним правом, а отже, не користується деякими правами, які надаються тільки громадянам держави.

За характером потреб людини, які забезпечуються правами, П. М. Рабінович пропонує поділяти права людини на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні [11, 19]. Не виділяються як окрема група соціальні права, що традиційно включалися до числа «соціальних, економічних та культурних прав» згідно з відповідним Міжнародним пактом про економічні, со-

ціальні та культурні права 1966 р. Як зазначає П. М. Рабінович, «всі права людини є соціальними як за змістом, так і за способами їх здійснення, оскільки вони обумовлені соціумом, суспільством. З цієї точки зору несоціальних прав людини (особи) взагалі існувати не може [11, 19]. Серед зазначених прав П. М. Рабінович виділяє дві групи: 1) права, для здійснення яких у суспільстві, в державі вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби або ж здійснення яких не вимагає відчутних матеріальних витрат із боку громадянина і для яких можна встановити *реальні* юридичні гарантії їхнього функціонування, охорони й захисту. До цієї групи найчастіше належать права особистісні («громадянські») та політичні; 2) права людини, здійснення яких вимагає тих або інших соціальних витрат, насамперед матеріальних — речових, фінансових тощо. Це, звичайно, права життєві (вітальні), економічні, культурні. Якщо у розпорядженні суспільства, держави існують засоби, необхідні для забезпечення здійснення цих прав, останні можуть набути статусу повноцінних суб'єктивних юридичних прав [12].

Як можна судити з поданих вище визначень, юридичним правом П. М. Рабінович вважає те право, яке «споряджене» реальними юридичними гарантіями свого функціонування, охорони й захисту. Е. Л. Рубін взагалі розмежовує права людини та юридичні права, хоча вони і мають одну спільну рису — представляють певну вимогу, яка пред'являється людиною. Без цієї риси вони є лише інтересами чи турботами, але не є правами. Юридичні права, на відміну від прав людини, як зазначає Е. Л. Рубін, створюються актом уряду (*government enactment*) і є правами, яких громадяни повинні дотримуватись, у той час як права людини виникають із невід'ємної та неурядової природи людини, а отже, є правом, якого повинні б дотримуватися державні службовці [32, 9].

На нашу думку, юридичні (процесуальні) права доцільно виділяти в окрему групу (*legal rights*) поряд з іншими правами людини, як це робиться, зокрема, в канадській Хартії прав та свобод, що включена до Конституційного акта Канади 1982 р. Сюди віднесені права на життя, свободу й особисту безпеку; гарантії від незаконного обшуку чи конфіскації майна, свавільного затримання чи ув'язнення, право у випадку арешту чи затримання на невідкладне повідомлення про мотиви арешту чи затримання, роз'яснення з моменту затримання про право на захист, право на судовий

захист у розумні терміни у випадку звинувачення у злочині тощо [17].

І. О. Шумак також вважає, що за своєю суттю право вільного доступу до суду, право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, право обвинуваченого на захист, презумпція невинуватості тощо є процесуальними правами людини, які є одночасно правами-гарантіями конституційно-правового статусу людини і громадянина [13, 83]. На нашу думку, юридичні (процесуальні) права — це ті права, яких людина потребує для захисту всіх інших прав. Отже, їх можна поставити в один ряд із зазначеними вище видами прав, які виділяються за характером потреб людини, а саме: фізичними, особистісними, культурними, економічними та політичними.

І. О. Шумак вважає найбільш доконаною класифікацію прав людини за їхнім соціальним призначенням, тобто за тими сферами суспільного життя, де виникають і реалізуються ці права і свободи. За даною ознакою виділяють громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні права [13, 39]. До них додають також інформаційні права і свободи. За визначенням І. О. Шумака, громадянські права і свободи людини — це визнані й гарантовані Конституцією і законами України пріоритетні природні можливості людини в користуванні невідчужуваними благами особистого життя та індивідуальної свободи [13, 52]. Як бачимо, визначення громадянських прав подібне до того, яке дає П. М. Рабінович фізичним та особистісним правам. На нашу думку, доцільно використовувати терміни «фізичні та особистісні права людини», які адекватніше відображають поняття, що передаються ними.

Суттєвим для класифікації прав людини є введення поняття «трьох поколінь» прав людини, котре запропонував французький юрист Карел Васак. Перше покоління — це громадянські та політичні права (*liberie*), друге — економічні, соціальні й культурні права (*egalite*), третє — колективні (солідарні) права (*fraternite*) [38, 264]. Перше покоління громадянських і політичних прав бере початок від XVII—XVIII ст., а саме у період після англійської, американської та французької революцій. Поширеним є погляд на громадянські й політичні права як, в основному, на негативні права («свобода від...»), а не позитивні («право на...»). Вони гарантуються статтями 2—21 Загальної декларації прав людини, а об'єднує їх ідея свободи індивіда, одного чи вкупі з іншими, від зловживань державної влади. Це такі права, як, приміром, право на життя;

свободу та особисту недоторканність; свободу від рабства, катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність людини, поводження та покарання тощо. Як зазначає Е. Рубін, у даному випадку йдеться про вимоги свободи слова, релігії тощо, висунуті щодо держави. Аналогічні вимоги можуть бути висунуті й до приватних осіб, наприклад, роботодавців, однак можна припустити, що не всі з них дотримуються цих вимог. В такому випадку особа знову змушена звертатися до уряду, вимагаючи, щоб всі роботодавці виконували ці вимоги, і такі вимоги до уряду вже переходять до сфери позитивних прав [32, 67].

Друге покоління прав — економічні, соціальні та культурні, ідея яких з'являється на початку XIX ст. (Сен-Сімон), — формується після соціалістичних революцій. Їх відносять, радше, до позитивних прав, ніж до негативних, оскільки вони вимагають для своєї реалізації участі держави. Виразенням цих прав є статті 22—27 Загальної декларації прав людини, наприклад, право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Втім, деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до числа позитивних прав (право на вільний вибір роботи, право створювати і входити до професійних спілок тощо).

У сучасних дискусіях із проблем прав людини негативні права визначають як тиск на уряд, а позитивні — як зобов'язання уряду. Сучасні конституції часто передбачають різноманітні соціальні гарантії, які формулюються в термінах прав, хоч, як зазначає Е. Рубін, такі соціальні гарантії не сприймаються як тиск на уряд, а, швидше, як зобов'язання, які уряд повинен виконати [32, 70—72]. Як зазначає Дж. Донеллі, усі права людини для ефективного здійснення потребують і позитивних дій, і обмежень з боку держави. Звісно, деякі права є відносно позитивними, а деякі — відносно негативними, але ця різниця не відповідає поділові між громадянськими і політичними правами та економічними і соціальними правами [3, 42]. Як приклади наводяться: право голосу, яке вимагає великих активних зусиль з боку уряду, а не просто толерантності; право (соціальне) брати шлюб і створювати сім'ю, яке є не менш «негативним», ніж право на свободу релігії тощо.

Третє покоління прав розглядається як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Згадування цих прав знаходимо в статті 28 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на соціальний і

міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені» [4]. Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу та боротьбу народів за незапеченість, а також їх вимогу змінити розподіл влади, багатства, та інших цінностей. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток та право на користування спільним спадком людства. Інші три права третього покоління — право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу — відображають безпорадність національних держав у деяких питаннях. Всі шість зазначених прав належать до колективних прав, оскільки вимагають зусилля всіх соціальних сил. Водночас вони виражають й індивідуальні потреби людей.

Розглядаючи сучасні права людини як захист від уряду, Е. Рубін підкреслює, що, хоча більшість з вимог висувують індивіди, вони все ж є наслідком соціальних рухів. Борці за свободу слова чи релігії вимагали цього не особисто для себе, а, скоріше, домагалися створення системи, де були б можливі свобода слова і релігії. Позитивні права мають ще сильніший колективний елемент. Тому розділення моральних вимог до уряду на індивідуальні чи колективні, на думку Е. Рубіна, тільки призведе до плутанини [32, 77].

Таким чином, залежно від потреб, які пред'являють люди до своїх урядів, можна виділити такі види прав людини: фізичні, особистісні (громадянські), процесуальні (юридичні), політичні, економічні, соціальні та культурні. Під соціальними правами, які визнають не всі науковці, ми розуміємо вимоги людей до держави щодо соціального захисту, соціального страхування, охорони здоров'я, освіти тощо. Визначаючи юридичні (процесуальні) права як такі, яких людина потребує для забезпечення всіх інших прав, ми також включаємо їх до класифікації прав людини. Індивідуальні права взаємопов'язані з колективними правами третього покоління прав людини, для реалізації яких потрібні зусилля певних соціальних груп або й усіх соціальних сил планети.

Проблема пріоритету прав людини, тобто питання, чи є всі зазначені покоління прав однаково важливими й необхідними для людей, неодноразово обговорювалась науковцями та практиками. Багато вчених поділяють права людини на основні (*fundamental*) та неосновні (*minor*). Щодо співвідношення цих прав іс-

нують різні точки зору. Так, Д. Клейн вважає, що основні права людини слід відрізнити від прав, які гарантуються конституціями чи законами окремих держав. Перші належать до норм, які є настільки основоположними, що визнані в цілому світі, як це видно з міжнародних конвенцій та практики. Всі права, які отримали універсальне визнання, можна вважати *нормами jus cogens* (імперативними нормами) [28].

Згідно з іншою точкою зору, під основними правами людини слід розуміти права, що включені до конституцій держав та міжнародно-правових документів, зокрема до Міжнародної хартії прав людини, Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Європейської соціальної хартії 1961 р. Будь-яке основне право людини повинно бути визнане кожною державою-учасницею незалежно від його конституційного закріплення [10]. Цієї думки дотримується І. Ліщина, вважаючи фундаментальними правами конституційні права, бо саме вони закріплюються в конституціях сучасних держав як найважливіші й пріоритетні, а на їхній основі визначається статус людини в суспільстві [7, 11].

І. О. Шумак вважає громадянські права пріоритетними, оскільки вони є передумовами реалізації будь-яких інших конституційних прав і свобод і без їх дотримання виявляється марним проголошення прав політичних, економічних, соціальних, культурних чи екологічних [13, 43]. Проф. Б. Вестон зазначає, що, оскільки люди проживають у різних частинах світу, мають різні уявлення про права людини відповідно до різної практики їхніх держав, пріоритет прав людини залежить від часу, місця, ступеня кризи та інших обставин [38, 269].

Ми приєднуємось до тих науковців, які вважають основними правами людини універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та конституціями держав. Це, в першу чергу, ті норми, які в науці міжнародного права називають *jus cogens*. Однак за минуле століття цей перелік було значно розширено за рахунок економічних, соціальних та культурних прав, і, як постійно підкреслюється на Генеральній асамблеї ООН, всі права людини утворюють єдине ціле. Виходячи з широкого розуміння «прав» як вимог, претензій, привілеїв та можливостей, на сучасному етапі права людини, на нашу думку, найдоцільніше сприймати як вимоги людей до своїх урядів для забезпечення своїх потреб та реалізації можливостей.

1. Антонович М. Юридична термінологія з прав людини: походження, тлумачення, функціонування // Укр. часопис прав людини.- 1997.- № 3-4.- С. 20.
2. Декларация Объединенных Наций от 1 янв. 1942 г. // Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны.— Т. 1.— М., 1946.
3. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. Т. Завалія.- Львів: Кальварія, 2004.— 280 с.
4. Загальна декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко,- 2-е вид.— К.: Юрінформ, 1992,- С 23.
5. Кант И. О поговорке «может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» / Пер. с нем. Н. Вальденберга // Кант И. Соч. на немецком и русском языках.— В 4 т.- Т. 4.- Ч. 2.- М.: Мысль, 1969.- С. 78-79.
6. Колодій А. А./, Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб.- К.: Юрінком Інтер. 2003.- С. 6.
7. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Харьковская правозащитная группа.— Харьков: Фолио, 2001.- 112 с.
8. Локк Д. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Терех і Р. Димерець.- К.: Основи, 2001.- С. 143.
9. Див: Орхівський С. Промова у справі закону про celibat // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2 ч.- К.: Наук, думка, Основи, 1995.- Ч. 1.- С 112-180.
10. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева.- М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М., 1999.- С. 135-136.
11. Рабинович П. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / Укр. часопис прав людини.— 1995.— № 1.-С. 14-22.
12. Рабинович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Укр. часопис прав людини.— 1995.— № 2.— С 17.
13. Шумак І. О. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України: Дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2000.-193 с
14. Black A. Political Thought in Europe, 1250-1450.- Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1992.- P. 73.
15. Black's Law Dictionary.- St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1991.-P. 919.
16. Burgers H. The Road to San-Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century // Hum. Rts Q.- 1992.- Vol. 14.- P. 447.
17. Constitution Act, 1982 // The Constitution Acts 1867 to 1982.- Department of Justice, Canada, 1996.- P. 60-61.
18. Dworkin R. Talking Rights Seriously.- Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1977.- P. 82-85.
19. Fields A. B. & Narr W.-D. Human Rights as a Holistic Concept // Hum. Rts. Q.- 1992.- Vol. 14.- P. 3.
20. Grotius H. The Rights of War and Peace / A. C. Campbell, trans.- London: M. Walter Dunne, 1901.- P. 63-70.
21. Hart H. L. A. Definition and Theory in Jurisprudence // Law Quarterly Rev- 1954.-Vol. 70.- P. 12-13.
22. Hegel G. W. F. The Philosophy of History / J. Sibree, trans.— New York: Dover Publications, 1956.- 457 p.
23. Hegel G. W. F. The Philosophy of Right/T. M. Knox, trans. - London: Oxford University Press. 1967.- P. 160.
24. Hobbes T. Leviathan.— Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1981.-728 p.
25. Hohfeld W. N. Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning.- Westport: Greenwood Press, 1978.- P. 71.
26. Holt J. C. Magna Carta and Medieval Government.— Lnd., Ronceverte: Hambledon Press, 1985.- 316 p.
27. Kant I. The Metaphysics of Morals / Mary Gregor, trans.— Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1996.
28. Klein D. A Theory for the Application of the Customary International Law of Human Rights by Domestic Courts // Yale J. Int'l L- 1988.- Vol. 13.- P. 354.
29. Lawson E. Encyclopedia of Human Rights.— N. Y, Wash., Lnd.: Taylor & Francis Inc., 1991.- P. IX.
30. Locke J. The Secons Treatise on Government.- Indianapolis, Ind.: Bobbs-Merrill, 1952.
31. Rousseau J. J. The Social Contract / Willmoore Kendall, trans.- Chicago: Henry Regnery, 1954.- P. 26-27.
32. Rubin E. L. Rethinking Human Rights// International Legal Theory: Human Rights,- 2003.- Vol. 9.- P. 5-78.
33. Russel B. A History of Western Philosophy- N. Y: Simon & Schuster, 1945.-P. 41.
34. Simpson D. P. Cassell's New Latin Dictionary.- 1968.- P. 331.
35. The English Works of Thomas Hobbes.- 1839.- Vol. 3.- P. 117.
36. Tuck R. Natural Rights Theories: Their Origin and Development.- Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1979.
37. Wellman C. A Theory of Rights. Persons under Laws, Institutions and Morals.- Rowman and Allanheid Publishers, 1985.- P. 57.
38. Weston B. H. Human Rights//Hum. RtsQ.- 1984.- Vbl. 6.- P. 257-283.

M. Antonovych

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS AND PROBLEM OF THEIR CLASSIFICATION

The article traces evolution of the concept of human rights from the point of view of their development as claims and protections against government. It analyzes theoretical discussions on human rights starting from Ancient Greece and Rome, and incorporation of these discussions into national and international human rights instruments. The article also deals with interpretations of human rights by home and foreign scholars and with classification of this gender notion into specific varieties depending upon claims that can be asserted by people against their government.